

<https://helda.helsinki.fi>

Rationaalinen ihminen

Haaparanta, Leila Tuulikki

Gaudeamus

2020

Haaparanta , L T 2020 , Rationaalinen ihminen . julkaisussa V Hänninen & E Aaltola (toim) , Ihminen kaleidoskoopissa : Ihmiskäsitysten kirjoa tutkimassa . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 70 - 86 .

<http://hdl.handle.net/10138/327450>

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

4

Rationaalinen ihminen

LEILA HAAPARANTA

Sana ”rationaalisuus” ei ole suomen kielen vanhaa sanastoa, vaan se on tullut osaksi suomen kieltä niin sanotun länsimaisen filosofian ja tieteen mukana. Sivistyssanana se on eräänlainen tulokaslaji, jolle suurin osa suomea äidinkielenään puhuvista antaa jonkin merkityksen mutta jota kaikki kielenpuhujat eivät suinkaan käytä aktiivisesti. Rationaalisen käänнос voisi olla ”järkevä” – onhan latinankielisen sanan *ratio* yksi vastine ”järki”. Rationaalinen kuljettaa kuitenkin mukanaan erilaisia vivahteita kuin ”järkevä”. Englanninkielisessä filosofisessa kirjallisuudessa erotetaan toisistaan *rational* ja *reasonable*, joista suomen kielen ”järkevää” vastaa lähinnä jälkimmäinen. Rationaalisuus sopii monen seikan määreeksi: sellaiseksi saatetaan kutsua paitsi ihmistä myös tekoa, päätöstä, harkintaa, ajattelua ja arvoja. Se on abstrakti ominaisuus, joissakin filosofisissa teksteissä suorastaan abstrakti olio. Filosofian pitkässä perinteessä järki on ymmärretty persoonan kyvyksi tai ihmissielun osaksi, kuten esimerkiksi antiikin filosofit Platon ja Aristoteles sen ajattelivat. Tässä luvussa ”rationaalisella ihmisellä” tarkoitetaan järjen omistavaa ja sitä käyttävää ihmistä.

Filosofian historiassa on Aristotelesta seuraten ollut tapana erottaa teoreettinen järki käytännöllisestä. Teoreettinen järki on ajattelun, puheen ja kirjoituksen, käytännöllinen järki taas toiminnan järkeä ja rationaalisuutta. Sillä, joka päättelee loogisesti ja joka perustelee väitteensä asianmukaisesti, on teoreettista järkeä. Ajattelu, puhe ja kirjoitus ovat kuitenkin myös toimintaa, ja päättelystä syntyy väitteitä, jotka nekin ovat eräänlaisia tekoja. Tästä syystä filosofit ovat silloin tällöin esittäneet, että myös ajattelun rationaali-

suus on toiminnan rationaalisuutta.¹ Tekoa on puolestaan pidetty rationaalisena, jos se noudattaa *praktiseksi syllogismiksi* kutsuttua päättelymuotoa eli jos tekijä on ryhtynyt tekoon, koska hän haluaa saavuttaa jonkin päämäärän ja uskoo, ettei saavuta sitä ilman tätä tekoa. Jos esimerkiksi haluan oppia tuntemaan Aristoteleen ajattelua ja uskon, että se ei ole mahdollista Aristoteleen kirjoituksia lukematta, ryhdyn lukemaan niitä – siis jos olen rationaalinen. Käytännöllinen päättely on myös tahdon asia: jos henkilöllä on uskomus siitä, mitä tavoitteen saavuttaminen häneltä vaatii, mutta hän ei toimi, sanotaan, että hänen järjenmukainen tahtonsa ei komenna satunnaisia irrationaalisia mielihaluja, jotka houkuttavat toisenlaiseen toimintaan tai laiskuuteen. Filosofian perinteessä tällaista ihmistä on sanottu heikkoluonteiseksi. Usein ihmisellä tietenkin on keskenään kilpailevia tavoitteita, joita hän joutuu asettamaan tärkeysjärjestykseen, tai tavoitteen kannalta välttämättömät teot estyvät ulkopuolisista syistä. Monet filosofit ovat ajatelleet, että käytännöllinen järki sanelee myös tavoitteet: se, joka pyrkii onneen ja menestykseen, on rationaalinen, se, joka haluaa onnettomuutta ja tuhoa, on irrationaalinen.

Rationaalisuuden käsitettä käytetään usein myös silloin, kun tarkastellaan käsitteiden ja aistikokemuksen suhdetta, ja jopa tavoilla, jotka vaikuttavat keskenään ristiriitaisilta. Joskus rationaalisenä pidetään henkilöä, joka luottaa havaintoihinsa eikä ajattelunsa luomuksiin, toisinaan samalla tavalla taas luonnehditaan sitä, joka nojaa rakentamiinsa käsitejärjestelmiin. Järjen vastavoimana pidetään usein tunteita, jotka ymmärretään tällöin hallintaa tarvitseviksi impulsseiksi. Vaikka sanalla ”järki” on monia merkityksiä, yleensä se mielletään kontrolloijaksi, valvojaksi, olivatpa tuon valvonnan kohteena sitten tunteet, aistimukset, ajattelun virta tai toiminta. Rationaalisuudella tarkoitetaan usein myös harkintakykyä, ja rationaaliselta ihmiseltä edellytetään kykyä arvioida ajatteluaan ja toimintaansa ikään kuin sen ulkopuolelta käsin. Viisas harkintakin on sikäli hallintaa, että myös se on ”alempaan tason” ajattelun tai toiminnan kontrollointia. Tässä merkityksessä järjen käyttö ei kuitenkaan ole sääntöjen tai normien seuraamista vaan tapauskohtaista ajattelun ja toiminnan kriittistä arviointia.

Järki ei ole yhtenäinen ”ihmissielun” osa. Rationaalisuus on kirjo erilaisia toisiinsa kietoutuvia piirteitä. Siksi onkin syytä tarkastella, millaiseksi rationaalinen ihminen on eri aikoina ymmärretty, sekä tutkia eri tapoja, joilla rationaalisuus nykyään ymmärretään ja joilla sitä kritisoidaan. Näihin erilaisiin ymmärryksen tapoihin törmää esimerkiksi silloin, kun ihmisestä puhutaan tieteenharjoittajana, ihmistä ja tietokonetta vertaillaan tai kun ihmisen edellytetään hallitsevan elämäänsä ja tunnekokemuksiaan. Rationaalisuus ei ole yksi vaan monta – siksi sitä on myös parasta tarkastella kiinnittämällä

huomio niihin lukuisiin asiayhteyksiin, joissa siitä puhutaan ja joissa sanaa ”rationaalisuus” käytetään.

IHMISEN RATIONAALISUUS JA MODERNI INDIVIDUALISMI

Ihmissielun mallissa, jonka Platon ja Aristoteles esittivät, erotettiin ihmisielen eri kerrokset toisistaan. Platon kutsui sielun osia järkisieluksi, tunteet sisältäväksi intosieluksi ja aistinautintoja tavoittelevaksi himosieluksi. Tässä mallissa ihmissielun rationaalisen osan tehtävänä oli hallita alempia sielun osia, jotka tarvitsivat hallintaa ja olivat irrationaalisia ilman sitä. Järkisielu oli ihmiselle ominainen. Lisäksi ihmisellä oli kasvisielu (kuten kasveilla ja eläimillä) sekä eläinsielu (kuten eläimillä). Kasvisieluksi ajateltu alin osa kykeni ottamaan ravintoa, ja eläinsieluksi mielletty osa oli aktiivinen ja kykeni liikumaan. Ihmisen ajateltiin olevan sitä viisaampi ja sitä enemmän ihmisen ihanteen mukainen, mitä paremmin rationaalinen sielun osa hallitsee näitä irrationaalisia kerroksia.

Tämä ihmiskäsitys, jota nykyään kutsutaan aristoteeliseksi, tarjosi yhden ja yhtenäisen ihmisen mallin: ihminen on järkeä käyttävä, rationaalinen eläin ja eroaa tämän erityisen tunnusmerkkinsä vuoksi muista eläimistä. Aristoteelisen ihmiskäsityksen osittain kyseenalaistanut moderni individualismi alkoi hahmottua jo keskiajan filosofiassa. Se ei tarjonnut yhtä ihmisen mallia, jota kaikki ihmiset enemmän tai vähemmän onnistuneesti heijastaisivat.² Modernina aikana alettiin sen sijaan korostaa yksilön järkeä. Tuli tavaksi ajatella, että kukin ihminen on yksilö, jonka ei tarvitse noudattaa samaa mallia kuin toiset. Tämä näkemys painottuu eksistentialismissa, jossa ihmisen olemassaolon ajatellaan edeltävän hänen olemustaan. Ranskalainen eksistentialisti Jean-Paul Sartre (1905–1980) edusti yhtä modernin individualismin vahvaa versiota, kun hän esitti, että ihminen on ”heitetty” olemassa-oloon ja siinä hän rakentaa tai luo oman yksilöllisen olemuksensa (ks. luku 11 tässä kirjassa). Äärimmilleen vietyä individualismi voisi tarkoittaa myös vapautta päättää, mikä on totta ja mikä ei, piittaamatta ihmisyyhteisössä jae-tuista järkiperusteista.

Rationaalisuuden nostivat ihmisen ominaisuudeksi aristoteelisesta mallista poikkeavalla tavalla erityisesti ranskalainen, skottilainen ja saksalainen valistus, jotka ajoittuvat pääasiassa 1700-luvulle.³ Valistuksella (ransk. *les Lumières*; engl. *the Enlightenment*; saks. *die Aufklärung*) oli kansallisia erityispiirteitä mutta myös yhteistä sisältöä. Valistusajattelijat uskoivat ihmisjärkeen ja puolustivat sitä uskontoa, myyttejä, taikauskoa ja auktoriteetteja vastaan. Kaikki valistusfilosofit eivät suinkaan olleet ateisteja, vaan heidän joukossaan oli myös deistejä. Deistien mukaan järkiperustein on syytä päätyä siihen, että maailmalla on luoja, mutta muuta tästä luoja-

jumalasta ei voida sanoa. Valistusajattelijat kritisoivat monia auktoriteetteja ja maallisia vallanpitäjiä usein peitellysti. Valistus loi pohjaa myös modernille demokratialle. Ranskalaisen valistuksen edustajista mainittakoon Denis Diderot (1713–1784), François-Marie Arouet de Voltaire (1694–1778) sekä Montesquieu eli Charles-Louis de Secondat (1689–1755). Skottilaisen valistuksen edustajia olivat esimerkiksi empiristifilosofi David Hume (1711–1776) ja taloustieteen klassikko ja moraalifilosofi Adam Smith (1723–1790). Valistusajattelua ennakoivat myös brittifilosofi John Locke (1632–1704), joka korosti järjen käyttöä ja yksilönvapautta. Saksalaisen valistuksen tunnettu edustaja taas oli Immanuel Kant (1724–1804), jonka iskulause oli ”sapere aude!” (”käytä omaa järkeäsi!”). Kantin kuuluisasta valistusartikkelista voi myös etsiä vastausta kysymykseen, mitä valistusajattelijat järjellä tarkoittivat.

KANT, WEBER JA YKSILÖN JÄRKI

Vuonna 1784 ilmestyneessä kirjoituksessaan ”Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?” (”Vastaus kysymykseen: mitä on valistus?”) Immanuel Kant luonnehti valistusta ihmisen pääsemiseksi ulos itse aiheutetusta alaikäisyyden tilasta. Alaikäinen ihminen on se, joka ei käytä järkeään itsenäisesti ja vapaasti. Kantin mukaan alaikäisyys on ihmisen omaa syytä silloin, kun hänellä on järki mutta hän ei uskalla käyttää sitä ilman auktoriteetin opastusta. Kant piti rationaalisuutta ihmisen olemuksellisenä piirteenä, ja sikäli kaikilla ihmisillä on järki. Hän siirsi kuitenkin huomion yksilöön: modernin ihmisen kutsumus on käyttää omaa järkeään. Myös päättelyn säännöt yhdistävät ihmisiä: kaikki ovat niiden alaisia eikä logiikka ole vaihdettavissa.⁴

Artikkelissaan Kant on kuitenkin ensi sijassa kiinnostunut tahdonvoiman puutteesta ja järjen velttoudesta. Häntä kiinnostaa myös yksilöllisen järjen julkinen käyttö. Valistuksen järki onkin ennen kaikkea kriittinen vallanpitäjien ajatusmallien arvioija ja kyseenalaistaja. Kant kirjoittaa: ”Jos minulla on kirja, josta saan ymmärrystä, tai sielunpaimen, joka hoitaa omaatuntoani, tai lääkäri, joka tarkkailee ruokavaliotani jne., silloin minun ei tarvitse vaivata itseäni. Minun ei ole tarpeen ajatella, mikäli vain pystyn maksamaan [...]”.⁵ Järki on Kantinkin mukaan kontrolloija, mutta valistuneelle sen pitää olla yksilön ainoa kontrolloija, joka kontrolloi myös itseään. Itsekontrolli ilmenee sivistyksenä, joka muovaa ihmisen vähitellen ihanteellisen ihmisyyden mallin mukaiseksi. Tästä näkökulmasta ihmisen ihanteita on edelleen yksi, ei monta. Valistus on itsensä vapaata muokkaamista, ihmisluonnon muovaamista järjen avulla. Kantin mukaan valistunut ihminen ei ole kone, ja siksi myös auktoriteettien on syytä kohdella häntä hänen arvonsa mukaisesti.⁶

Sivistysyliopiston idea liittyi kiinteästi kantilaiseen valistuksen perinteeseen.⁷ Sivistys (*Bildung*) tarkoitti luonnon muovaamista järjen avulla.

Sivistykseen perustuva rationaalisuuden malli sisälsi kaikki rationaalisuuden puolet: ajattelun ja toiminnan rationaalisuuden ja arvojen järjellisyys sekä julkisen järjenkäytön ja itsekritiikin. Se oli yhtenäinen, nyt kuitenkin valtion suojissa toteutettava kansalaisten kasvatuksen malli, johon kuuluivat sekä tieto että siveellisyys.

Valistuksen henki oli moderni tieteen henki; valistunut, rationaalinen yksilö luotti moderniin tieteseen. Kant halusi myös rakentaa tieteelle varman perustan. Moderni empiirinen tiede asetti inhimilliselle tiedolle rajoja, sillä sen mukaan luotettavaksi hyväksytyn tiedon piti perustua havaintoihin ja kokeisiin. Toisaalta se näytti itse tarvitsevan vankan tiedollisen perustan. Teoksissaan Kant pohtikin sitä, kuinka puhdas matematiikka, puhdas luonnontiede sekä metafysiikka tieteenä ovat mahdollisia, ja pyrki näin luomaan tieteenaloille luotettavaa pohjaa. Samalla Kant valistusajattelijana halusi antaa aistikokemuksen ja siihen soveltuvien käsitteiden ylittävälle käytännölliselle järjelle oman paikkansa. Järki ei ollut hänelle vain teoreettista, logiikan ja luonnontieteiden järkeä.

Valistuksen jälkeisellä vuosisadalla, 1800-luvulla, tunnetta ja intuitiota korostava romantiikka nousi valistuksen vastavoimaksi (ks. luku 5 tässä kirjassa). Samaan aikaan luonnontieteiden ja kokeellisen tutkimuksen asema kuitenkin vahvistui, mikä lisäsi uskoa empiirisen tutkimuksen ja ihmisjärjen liittoon. Järjen perinnettä edusti esimerkiksi filosofi Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), jonka mukaan oleva, maailmanhenki, tulee tietoiseksi itsestään ja kehittyy rationaalisten, järjenmukaisten lakien mukaisesti (ks. luku 7 tässä kirjassa). Ihmiskunnan rationaalisuus kiteytyi Hegelin mukaan valtiossa, joka oli hengen ilmentymä. Myös 1800-luvun lopulla syntynyt moderni logiikka vahvisti loogisen rationaalisuuden ihannetta.⁸ Valistuksen kaksi voimaa olivatkin nyt empiirinen tiede ja uusi logiikka, jotka ilmensivät inhimillistä rationaalisuutta.

Rationaalisuuden käsitettä ja yhteiskunnallista merkitystä pohti erityisesti saksalainen sosiologi, oikeustieteilijä ja taloustieteilijä Max Weber (1864–1920).⁹ Weber erotti sosiaalisen toiminnan muotoja toisistaan sen mukaan, millaisia perusteita toiminnalla on: ihminen voi toimia esimerkiksi tunteidensa ohjaamana tai siten kuin perinne velvoittaa. Tällaisiin seikkoihin ihmiset viittaavat, kun he perustelevat, miksi toimivat kuten toimivat. Lisäksi Weber erotti toisistaan toiminnan, jonka perusteena ovat arvot, ja toiminnan, jota perustellaan sillä, että se on oikea keino saavuttaa haluttu tavoite. Nämä kaksi perustetta vastasivat hänen mukaansa kahta rationaalisuuden tyyppiä: arvorationaalisuutta ja välineiden käytön rationaalisuutta. Weber ei pitänyt rationaalisuutta valistuksen keksintönä, vaan hänen mukaansa rationaalisuus ja järjeistäminen ovat ihmisen ikaikaisia

piirteitä ja toimintoja. Hän painotti kuitenkin, että teollistuminen nosti ne esiin uudella tavalla.

Yhdysvaltalainen sosiologi Stephen Kalberg on esittänyt, että Weber tunnisti neljä rationaalisuuden muotoa. Ne ovat (1) käytännöllinen rationaalisuus, jossa ihminen etsii keinoja henkilökohtaisten tavoitteidensa saavuttamiseksi, (2) teoreettinen rationaalisuus, joka ilmenee loogisesti välttämättömässä ja todennäköisyyslaskelmiin nojaavassa päättelyssä, syy-vaikutusyhteyksien hahmottamisessa sekä käsitejärjestelmien rakentamisessa, (3) arvorationaalisuus, jossa ihmisen asettamat arvopäämäärät määräävät hänen toimintaansa ja jossa hän rakentaa arvojensa hierarkian tärkeimpinä pitamiensä arvojen näkökulmasta, sekä (4) muodollinen rationaalisuus, joka on sukua käytännölliselle rationaalisuudelle mutta joka on yhteisöissä, ei yksilön toiminnassa ilmenevää rationaalisuutta.¹⁰ Käytännöllinen keino-päämäärärationalisuus on pyrkimystä omien intressien toteuttamiseen parhain mahdollisin keinoin, kun taas muodollinen rationaalisuus on lakien, sääntöjen ja säädösten tulkintaa sekä niitä ylläpitävän toiminnan etsimistä. Yksilöllistä järkeään käyttävä ihminen ei voi olla tässä mielessä rationaalinen: muodollisesti rationaalinen voi olla vain jokin laajempi ajattelutapa tai ryhmä. Yksittäinen ihminen ilmentää muodollista rationaalisuutta silloin, kun hän esimerkiksi asemansa tai sisäistämänsä ajattelumallin mukaisesti painottaa tai pitää voimassa lakia, markkinoiden lainalaisuuksia tai tieteellisen koejärjestelyn periaatteita. Muodollinen rationaalisuus voi ilmetä byrokraattisena hallintana, eikä se sellaisena enää jatka Kantin valistuksen ideaa vaan on sen näkökulmasta pikemminkin epärationaalisuutta.

RATIONAALISUUS JA SEN KRIITIKOT 1900-LUVULLA

Usko empiiriseen tieteeseen ja loogiseen päättelyyn kiteytyi Wienin piiriksi kutsutun filosofien joukon ajattelussa 1900-luvun alussa.¹¹ Saman vuosisadan filosofiset perinteet eli analyttinen ja mannermainen sekä joskus omaksi perinteekseen laskettu marxilainen filosofia jatkoivat Kantin järjikkäsityksen ja valistuksen jalanjäljissä, tosin erilaisin painotuksin. Valistuksen järjikkäisuskon perillisenä on usein pidetty etenkin anglosaksisessa maailmassa ja Pohjoismaissa vaikuttanutta analyttistä perinnettä, joka harrasti formaalien kielten tutkimusta, tieteen – erityisesti luonnontieteiden – peruskysymyksiä ja myöhemmin arkikielen filosofiaa. Analyttiset filosofit ovat korostaneet käsitteiden analysoinnin ja rationaalisen argumentoinnin merkitystä. Monia heistä ovat kuitenkin kiinnostaneet myös mystisen kokemuksen alue ja intuitiot.

Myös mannermainen filosofia jatkoi sekä valistuksen että romantiikan perinnettä. Analyyttisen ja mannermaisen filosofian eroa on yritetty tavoit-
taa monella tavalla.¹² Ei kuitenkaan voi esittää kiinteää piirteiden luetteloa,
jonka avulla nämä suuntaukset voisi erottaa toisistaan. Usein on sanottu,
että mannermainen filosofia on lähempänä ihmistieteitä, että se on kiin-
nostunut tieteen, logiikan ja matematiikan suhteesta inhimillisiin käytän-
töihin – ei siis itse formaaleista välineistä – ja että sitä harjoitetaan tiiviissä
yhteydessä filosofian klassikkojen teksteihin. Jokainen näistä luonnehdin-
noista on kuitenkin ongelmallinen, eikä mannermainen sen paremmin kuin
analyttinenkaan perinne ole pysynyt samana sadan vuoden ajan. Perinteet
ovat myös olleet monin tavoin vuorovaikutuksessa keskenään.

Mannermaista filosofiaa on luontevaa tarkastella sen edustajiksi nimet-
tyjen ajattelijoiden kautta, ei niinkään yhtenäisenä koulukuntana tai yhden
filosofisen metodin edustajien joukkona. Fenomenologian pioneiri Edmund
Husserl (1859–1938) piti filosofin tehtävänä kokemuksen analyysia. Feno-
menologisen analyysin kohteina ovat eletyt kokemukset, joihin kuuluvat
tiedolliset kokemukset, tunteet ja halut. Voisi sanoa, että analyysi kohdistuu
arkimaailmaan, jossa ihmiset elävät ja joka on jo tieteidenkin muovaamaa.
Husserl ajatteli, että kokemuksen olemukseen kuuluu siihen itseensä koh-
distuvan reflektion eli etäisyydenoton ja arvioinnin mahdollisuus.¹³ Tämä
tarkoitti, että Husserlille filosofia oli kriittistä järjenkäyttöä.

Filosofi Martin Heidegger (1889–1976), Husserlin oppilas ja kriitikko, taas
loi käsitteitä, joilla viitataan inhimillisiin peruskokemuksiin – hän ei tosin
puhunut kokemuksesta vaan olemisesta. Näitä käsitteitä ovat varsinainen ja
epävarsinainen oleminen, kuolemaa-kohti-oleminen sekä omantunnon kut-
su. Myöhäisfilosofiassaan Heidegger alkoi kuitenkin pitää kaikkia käsitteitä
yhä ongelmallisempina ja kritisoida sellaisia filosofioita, joissa pyritään hal-
litsemaan olevaa käsittein sen sijaan, että oltaisiin ”avoimia salaisuudelle”.¹⁴
Tässä mielessä Heideggeria voitaneen pitää rationaalisuuden kriitikkona.
Jotkut pitävät häntä irrationalismin puolustajana, toiset taas herättelijänä
tilanteessa, jossa luottamus ihmisjärkeen ja tieteeseen ansaitsi tulla kyseen-
alaistetuksi. Rationaalinen ajattelu typistyy helposti kalkyloinniksi, laske-
miseksi, mutta Heidegger käytti ilmausta ”laskeva ajattelu” (*das rechnende
Denken*) hiukan toisessa merkityksessä.¹⁵ Hänelle se oli mietiskelevän ajat-
telun vastakohta ja merkitsi kaikkea yritystä hallita olevaa käsitteiden avul-
la. Hallinnan kriitikko oli omalla tavallaan myös kielen rajoja tarkastellut
analyttisen filosofian klassikko Ludwig Wittgenstein (1889–1951). Hän pyrki
Tractatus-teoksessaan (1921) piirtämään mielekkään kielen rajat. Wittgen-
stein erotti sen, mikä voidaan ilmaista täsmällisellä kielellä – toisin sanoen
kielellä, jonka ilmauksilla on empiirinen sisältö ja jonka lauseet rakentuvat

uuden logiikan mukaisesti – siitä, mitä ei tällä kielellä voi ilmaista. Vaikka tämä toinen alue, etiikan ja uskonnollisen uskon sekä metafysiikan alue, ei ollut ilmaistavissa tieteen kielellä, tämä seikka ei kuitenkaan vähentänyt Wittgensteinille sen arvoa ja merkitystä.¹⁶

Analyttisessä filosofiassa loogiset ja argumentaation työkalut ymmärretään kaiken vuorovaikutuksen, väittelyn ja perustelemisen mahdollisuuden välttämättömiksi ehdoiksi sekä välineiksi, joilla voi harjoittaa julkista järjenkäyttöä. Husserl ja useat hänen seuraajansa puolestaan ovat korostaneet kriittistä ja arvioivaa suhtautumista tieteisiin ja arkiajatteluun. Uusia piirteitä ihmiskäsitykseen toi Husserlin ohella fenomenologi Maurice Merleau-Ponty (1908–1961), joka korosti eletyn tai koetun ruumiin merkitystä. Tämä fenomenologisesti ymmärretty ruumis on eri kuin ruumis, jota tarkastellaan kokeellisessa luonnontieteellisessä tutkimuksessa (ks. luku 10 tässä kirjassa). Myös erilaiset naturalistiset suuntaukset, jotka ovat näkyneet myöhemmässä analyttisessä perinteessä, ovat painottaneet, että ihmismieli on jo valmiiksi ruumiillinen ja maailmassa. Näissä suuntauksissa ruumis ymmärretään kuitenkin luonnontieteellisen tutkimuksen kohteena ja biologisena ruumiina. Ruumiin merkitystä korostavat näkemykset on ymmärrettävä joko niin, että niissä halutaan kiinnittää huomiota muuhunkin kuin järkeen, tai niin, että ne ehdottavat uudenlaista järjikkäsitystä. Samoja ruumiin ja järjen suhteeseen liittyviä kysymyksiä nosti esiin myös feministinen filosofia. Esimerkiksi australialainen filosofi ja feministi Genevieve Lloyd esittää teoksessaan *The Man of Reason* (1984), että koko länsimainen filosofinen perinne on miehinen ja rationaalinen. Kulttuurissamme kontrolloinniksi ymmärretty rationaalisuus liitetään yleensä miehisyyteen, ja se on ehkä siksi saanut myös filosofian historiassa paljon sijaa.

Valistuksen filosofian ja ihmiskäsityksen kyseenalaisti myös postmoderni ajattelu. Se kritisoi ”valistuksen suurta kertomusta”, johon se laski mukaan modernin tieteususkon sekä pyrkimyksen esittää yleispäteviä tieto- ja moraaliteorioita. Valistuksen vaatimusta, että ihmisen pitää saavuttaa autonomisen subjektin asema, alettiin arvioida kriittisesti. Tässä mielessä postmodernin filosofian voi sanoa suhtautuneen valistukseen valistuksen hengessä.¹⁷ Mannermaisessa yhteiskuntafilosofiassa valistusta on kritisoitu paljon, mutta puolustajiakin on: 1900-luvun ajattelijoihin rationaalisuuden merkitystä on korostanut erityisesti Jürgen Habermas. Hänen filosofiasaansa rationaalisuus on yhteisössä käytävää keskustelua luonnehtiva piirre, ei niinkään yksilön ominaisuus.¹⁸

ONKO JÄRJEN KÄYTTÖ SISÄINEN PROSESSI VAI ULKOPUOLISTA TARKKAILUA?

Rationaalisuus on akateemisen filosofisen nykytutkimuksen aihe, mutta sitä tutkivat myös psykologit, biologit, taloustieteilijät ja muut erityistieteilijät. Sanalle ”rationaalisuus” on annettu merkityksiä jo ennen empiiristä tutkimusta, ja siten nämä merkitykset myös ohjaavat sitä. Rationaalisuutta on mallinnettu erilaisilla formaaleilla välineillä ja teorioilla, kuten peli- ja päätösteoriolla. On myös pohdittu, onko rationaalisuus kulttuurisidonnaisista: voidaanko sitä, mikä meidän mielestämme on rationaalista, pitää toisessa kulttuurissa irrationaalisena.

Yhdysvaltalainen filosofi ja kognitiotieteilijä Daniel Dennett on yrittänyt tavoittaa rationaalisuuden ytimen kiinnittämällä huomion tapoihin, joilla ulkopuolinen arvioija *ennustaa* olion käyttäytymistä.¹⁹ Oliota voi hänen mukaansa pitää rationaalisena, jos sen käyttäytymistä voidaan ennustaa intentionaalisten asenteiden eli niiden uskomusten, halujen ja muiden vastaavien tilojen ja prosessien avulla, jotka ulkopuolinen tarkkailija siihen liittää. Tämä *ulkopuolisen havainnoijan näkökulma* ei monien filosofien mielestä kuitenkaan riitä merkiksi rationaalisuudesta. Olion on lisäksi itse tajuttava olevansa rationaalinen eli olio, jonka käyttäytymistä voi näin ennustaa. Toisin sanoen hänen on oltava *persoonana*. Persoonuuden ja toimijuuden kysymyksiä pohtinut filosofi Carol Rovane esimerkiksi painottaa, että rationaaliseksi voidaan kutsua henkilöä, joka tarkastelee ja arvioi väitteiden ja tekojen eri puolia kattavasti ja esittää oman näkemyksensä tai valitsee toimintansa näiden arvioiden pohjalta. Esimerkkinä rationaalisuuden normista Rovane mainitsee myös sen, että rationaalisen henkilön preferenssien pitäisi olla transitiivisia. Tämä tarkoittaa, että jos henkilö haluaa saada a:n mieluummin kuin b:n ja b:n mieluummin kuin c:n, hänen pitää – ollakseen rationaalinen – haluta saada a mieluummin kuin c. Hänen ”suosikkilistansa” tulee siis olla johdonmukaisesti järjestynyt.²⁰ Jos rationaalisuus ymmärretään siten, että ollakseen rationaalinen on oltava tietoinen itsestään reflektiivisessä, itse-arvioivassa mielessä, niin eläimet ja tietokoneet eivät ehkä olisi rationaalisia. Ne eivät siis olisi persoonia, mutta ulkopuolisen havainnoijan näkökulmasta niiden toimintaa voisi kuitenkin pitää rationaalisena.

Rationaalisuutta luonnehdittaessa mainitaan toistuvasti, että ihminen on rationaalinen, jos hän harkitsee ja arvioi omia tekojaan ja päätelmiään eli reflektoi niitä. Persoonan itsereflektio tarkoittaa myös yhdenlaista siirtymistä ”itsen” ulkopuolelle, omien ajatusten ja toiminnan tarkastelua niin sanotusta metanäkökulmasta käsin. Yhdysvaltalainen filosofi Ernest Sosa on esimerkiksi erottanut toisistaan animaalisesta ja reflektiivisesta tiedon, joista jälkim-

mäinen on subjektin arvioimaa, harkinnan tulosta.²¹ Animaalinen tieto on välitöntä tosiseikan tuntemista ja perustuu välittömään havaintoon, kun taas reflektiivinen tieto on tosiasian ymmärrystä laajemmassa asiayhteydessä. Muutamat kognitiotieteilijät ovat viime vuosina kyseenalaistaneet sen, että reflektiiviseksi kutsuttu tieto olisi parempaa kuin ei-reflektiivinen tieto. Myös nämä tutkijat ovat kuitenkin halunneet säilyttää, tosin uudella tavalla ymmärtäen, sen ajatuksen, että ihmismielessä on kerroksia ja erilaisia toimintatapoja, ja siten säilyttää itsearviointin erityisluonteen. Esimerkiksi filosofi ja kognitiotieteilijä Hilary Kornblith on aiempaan tutkimukseen nojautuen erottanut ihmismielestä kaksi systeemiä, systeemin 1 ja systeemin 2, joista ensimmäisen informaationkäsittely on automaattista ja tehokasta, kun taas toisen on kontrolloitua ja harkittua.²² Automaattista ja tehokasta systeemiä ei voi kuitenkaan suoraviivaisesti kutsua irrrationaaliseksi sielun osaksi.

Käytännöllisen rationaalisuuden tulkitsijat ovat filosofian perinteitä seuraten kiistelleet siitä, kuinka toimijan rationaalisuus olisi ymmärrettävä. Onko rationaalisuus sisäistä, jolloin teon tekevät rationaaliseksi ne prosessit, jotka tapahtuvat toimijan mielen sisällä? Vai onko ehkä niin, että rationaalisuus on ”ulkopuolista”, siis että ulkopuolinen arvioija, viime kädessä yhteisö, päättää, milloin tekoa voi pitää rationaalisenä?²³ Filosofeja, jotka ajattelevat ensiksi mainitulla tavalla, kutsutaan *proseduralisteiksi*. Heidän mukaansa toimijaa voidaan järkiperustein arvostella siitä, ettei hän halua jotakin asiaa, vain jos hän voi omien uskomustensa ja halujensa pohjalta rationaalisesti päätyä haluamaan tätä asiaa. *Substantivisteiksi* taas sanotaan ajattelijoina, jotka edellyttävät ulkopuolista näkökulmaa. Heidän mukaansa henkilöä voidaan järkiperustein kritisoida siitä, ettei hän halua jotakin asiaa, riippumatta siitä, voiko hän rationaalisesti päätyä haluamaan tätä asiaa omien uskomustensa ja halujensa pohjalta.²⁴

Ihminen, joka ei välitä omasta tulevasta hyvinvoinnistaan, on substantivistien mielestä irrrationaalinen. Heidän mukaansa rationaalisuus edellyttää tiettyjä haluja, kuten omasta hyvästä ja toisten hyvästä välittämistä. Substantivistit ajattelevat, että on joitakin jaettu arvoja, jotka määrittävät, mikä on rationaalista. Proseduralistit taas kiinnittävät huomion siihen tosiasialliseen päättelyketjuun, joka yhdistää subjektiivisia perusteita ja tekoja. Toisin kuin substantivistit, proseduralistit ajattelevat, että tavoitteita voi perustella rationaalisesti vain ihmisen omilla uskomuksilla ja haluilla. Jos ihminen esimerkiksi tavoittelee päämääräänsä keinoilla, jotka hänen käytössään oleva evidenssi on osoittanut tehottomiksi, häntä voi sanoa irrrationaaliseksi. Substantivismia kannattava brittifilosofi Derek Parfit on kritisoinut proseduralismia seuraavien esimerkkien avulla: Ajatellaan ensiksi henkilöä, joka ei välitä, mitä hänelle tapahtuu tulevina tiistaipäivinä, vaikka hän muutoin välittää

siitä, mitä hänelle eri päivinä tapahtuu. Tälle välinpitämättömyydelle ei ole muuta perustetta kuin se, että päivät ovat tiistaipäiviä. Substantivistisesti sanoisi, että tämä henkilö on irrationaalinen, proseduralisti ei vielä tästä syystä pitäisi häntä irrationaalisena. Toinen esimerkki kuvaa henkilöä, joka huolehtii siitä, mitä tapahtuu niille, jotka asuvat lähempänä kuin mailin etäisyydellä, muttei välitä niistä, jotka asuvat tätä kauempana. Tällainen altruismi, jolla ei ole muuta perustetta kuin etäisyys omasta asuinpaikasta, on substantivistin mielestä irrationaalista, proseduralisti taas voisi pitää sitä rationaalisena.²⁵

Rationaalisena pidetään usein ihmistä, joka seuraa sääntöjä, esimerkiksi sääntöä ”pyri aina mahdollisimman suureen hyötyyn”.²⁶ Rationaalisuutta ei voi kuitenkaan ongelmattomasti pitää säännön seuraamisena, mikä käy ilmi seuraavasta argumentista: Tilanteessa, jossa jokin sääntö vaatii tekemään tietyn teon, tämä teko voi olla paras toimintavaihtoehto säännön kannalta, mutta samassa tilanteessa voi olla tarjolla myös säännön suosittellemaa tekoa parempi vaihtoehto. Jos tällainen parempi vaihtoehto olisi tarjolla, silloin näyttäisi olevan irrationaalista valita huonompi vaihtoehto eli säännön vaatima teko. Jos taas ei ole parempaa vaihtoehtoa kuin tämä säännön mukainen teko, henkilö voi perustellusti valita sen, muttei siksi, että sääntö niin vaatii, vaan siksi, että rationaaliset henkilöt valitsevat aina vaihtoehdon, jota parempaa ei ole. Tätä ovat jotkut tutkijat pitäneet osoituksena siitä, että säännöillä ei ole mitään tehtävää. Toiset taas ovat sanoneet, että vaikka rationaalisten toimijoiden pitää aina valita se teko, jolla on parhaat perusteet, sääntöjen antamalla ohjeilla on merkitystä käytännöllisessä päättelyssä. Sääntöjen avulla ihminen organisoii, suunnittelee, harkitsee ja sitoo tulevan minänsä päätöksiä.²⁷ Niiden avulla pidetään myös yllä yhteisöjä.

TIETEEN RATIONAALISUUS

Kuten edellä on tuotu esille, valistuksen rationaalisuusihanne on kiinnittynyt moderniin tieteeseen. Tieteenharjoitusta on pidetty rationaalisen toiminnan malliesimerkkinä. Tieteellisyys ja objektiivisuus liitetään usein yhteen. Tieteen väitteiden pitäisi kertoa, millainen kohde todella on – tiedehän tavoittelee totuutta. Tiedettä tehdään yhteisössä, ja tieteenharjoittajien vuorovaikutus ja rationaalisuus painottuvat tieteen arkielämässä, käytännön toiminnassa. Tutkija suorittaa kokeita ja tekee päätelmiä, joita myös toiset voivat toistaa ja joko vakuuttua hypoteesien paikkansapitävyydestä tai huomata niissä puutteita. Jos puutteita huomataan, tutkijan pitää hyväksyä kritiikki ja korjata virheensä. Tutkimukset voidaan tarkistaa ja toistaa, mikä tarkoittaa, että tieteellinen menetelmä on julkinen. Valistuksen hengen mukaisesti ajatellaan, että tutkijayhteisöjen pitää olla autonomisia: väitettä

tuetaan vain tehdyillä kokeilla, aineistoilla ja päätelmillä, ei esimerkiksi sillä, että se on poliittisesti tarkoituksenmukainen.

Tieteen rationaalisuutta on kuitenkin epäilty erityisesti 1950-luvulta lähtien. Tieteen sosiologia ja tieteentutkimus ovat tuoneet esiin monia seikkoja, joista näkyy, että tieteen harjoittaminen ei aina noudata ennalta määrättyjä rationaalisuuden ehtoja. Siksi on myös pohdittava, onko tiede joskus irrationaalista vai onko omaksuttu rationaalisuuskäsitys liian ahdas. Tieteellisiä keksintöjä ei tietenkään tehdä sääntöjä seuraten, mutta väitteet pitää *oikeuttaa* tavalla, joka on hyväksytty tiedeyhteisössä. Tieteenfilosofi Thomas Kuhn otti teoksessaan *The Structure of Scientific Revolutions* (1962) käyttöön termin ”paradigma”. Paradigmat ovat malliesimerkkejä, joita pidetään tieteen historiassa merkittävinä ja joita tutkijat siksi jäljittelevät. Laajasti ymmärrettyinä paradigmat sisältävät esimerkiksi lakeja, metodologisia normeja ja tutkimuskohdetta koskevia ennakkokäsityksiä sekä yhteisössä jaettuja arvoja. Tieteellisen paradigman vaihdos, kuten siirtyminen klassisesta mekaniikasta kvanttimekaniikkaan, on Kuhnin mukaan irrationaalinen tapahtuma, jota ei voi perustella aiemmalla eikä uudella paradigmalla. Tätä näkemystä on sittemmin myös kritisoitu monin tavoin, esimerkiksi siksi, että siinä tieteellisen argumentaation pätevyyden kriteerit näyttäivät jäävän paradigman sisäpuolelle.

Vaikka tieteenharjoittajat eivät aina ole rationaalisia, tiedettä voi pitää monin tavoin rationaalisena toimintana, ainakin tietyin ehdoin. Tieteenharjoitus on teoreettisesti rationaalista, mutta myös käytännöllisesti rationaalisen ihmisen toimintaa halutun päämäärän saavuttamiseksi. Kun tutkija koettelee hypoteesiaan, hän päätelee, perustelee, yrittää välttää ristiriitoja ja tukeutuu havaintoihin ja aineistoihin. Tunteet saattavat vaikuttaa tutkimusaiheiden valintaan, mutta satunnaiset mieltymykset ja vastenmielisyyden tunteet eivät saisi vaikuttaa tutkimustuloksiin. Tiede tavoittelee totuutta, mutta sillä on myös käytännöllisiä päämääriä, kuten hyvinvoinnin lisääminen tai sairauksien parantaminen. Rationaalisena toimijana tieteenharjoittajan pitää valita oikeat keinot ja menetelmät, jotta hän saavuttaa tavoitteensa. Rationaalinen tieteenharjoittaja arvioi menetelmiään, tuntee niiden rajat, osaa ottaa etäisyyttä omaan toimintaansa ja arvioida sen asianmukaisuutta. Hän siis osaa reflektoida omaa tieteenharjoitustaan.

Rationaalisuus ilmenee tieteessä, kun teorioita valitaan ja tutkimusaineistoja kerätään ja analysoidaan. Tieteen rationaalisuus on sekä yksilöiden että yhteisöjen rationaalisuutta. Tiede voi olla rationaalista siinä mielessä, että sillä on rationaaliset päämäärät – ainakin niiden mielestä, jotka ajattelevat tavoitteiden voivan olla rationaalisia tai irrationaalisia. Tällainen päämäärä voisi olla esimerkiksi ilmastonmuutoksen hillitseminen. Tieteenfilosofi Paul Thagard on luetellut tutkimusryhmiä luonnehtivia piirteitä, jotka

kuvaavat myös tiedeyhteisön rationaalisuutta. Hänen mukaansa kaikki ryhmän jäsenet ovat selityksiä etsiviä toimijoita, joilla on hypoteeseja sekä kyky hyväksyä ja hylätä niitä sen mukaan, kuinka ristiriidattomia selityksiä ja pitävää tutkimusnäyttöä ne tarjoavat. Tieteenharjoittajat kommunikoivat yhteisössään ja aika ajoin kertovat teoistaan, päämääristään ja arvostuksistaan toisille tieteenharjoittajille. Tiedollisen ja emotionaalisen viestinnän ansiosta yhteisössä päästään toisinaan yksimielisyyteen siitä, mitä uskoa ja mitä tehdä.²⁸ Tällä tavalla kuvattuna tiede ei ole enää abstrakteja, päättelyn lakien mukaan järjestäytyneitä teorioita vaan elävien ihmisten toimintaa, jota hallitsee rationaalisuuden normi.

LOOGINEN JA TUNTEVA MIELI – ONKO IHMINEN TIETOKONEEN KALTAINEN?

Ihmisen ajattelutoimintoja koskeva tieteellinen tutkimus on osaltaan kyseenalaistanut ihmismielen rationaalisuutta. Esimerkiksi psykologien Amos Tverskyn ja Daniel Kahnemanin kokeet ovat tunnettuja esimerkkejä tästä: ne näyttävät osoittavan, että ihmisillä on taipumus pitää yhdistettyä asiaintilaa todennäköisempänä kuin sen yhtä osatekijää, siis päätellä epäloogisesti. Kun kokeessa kysyttiin, kumpi on todennäköisempää, se, että Linda on pankkivirkailija, vai se, että Linda on pankkivirkailija ja aktiivinen feministi, 89 prosenttia kokeeseen osallistuneista arvioi, että jälkimmäinen vaihtoehto oli todennäköisempi.²⁹ Ajatus, että ihminen on rationaalinen, ei kuitenkaan kokonaan horju näiden kokeiden vuoksi. Koska ihmiset oppivat logiikan säännöt sekä oppivat arvioimaan omaa päättelyään ja ajattelemaan toisin, heitä voi pitää logiikan esittämässä mielessä rationaalisina.

Päättelyä tutkivat loogikoiden lisäksi psykologit, biologit ja antropologit. Myös monet filosofit ajattelevat, että filosofisen rationaalisuutta koskevan pohdinnan pitää ottaa huomioon erityistieteellinen tieto. Monet mielenfilosofit ovat esimerkiksi ottaneet tietokoneet ihmisaivojen tai ihmismielen malleiksi.³⁰ Nämä tutkijat ajattelevat, että kuvatessaan tietokoneen rakennetta ja toimintatapoja he samalla kuvaavat ihmismielen rakennetta ja toimintatapoja. Niin sanotuissa klassisen tekoälyn malleissa ihmismielen prosesseja pidetään symbolien manipulointina, joka noudattaa sääntöjä. Konnektionistiseksi tai hermoverkkomalleiksi kutsutuissa näkemyksissä taas ihmismieli esitetään hermoverkon kaltaisena ja kuvataan matemaattisin yhtälöin. Näiden hermoverkoiksi hahmotettujen mielten ajatellaan olevan ikään kuin jo valmiiksi upotettuina ympäristöönsä, maailmaan, ei siitä irrallaan tai sen tarkkailijoina. Hermoverkkoja mallinaan käyttäneet kognitiotieteilijät ja filosofit ovat väittäneet, että noviisi käyttää täsmällisiä sääntöjä, kun taas asiantuntija näkee tilanteen kokonaisuutena ja huomaa,

mitä siinä pitää tehdä.³¹ Tämän mallin mukaan ajattelun sääntöjen seuraaminen on rationaalisuutta sanan yhdessä merkityksessä, mutta asiantuntijuus ja kokemus tuovat siihen uuden tason. Näihin tasoihin pitäisi lisätä myös irrationalinen taso, jonka toimitasuositukset ovat harkitsemattomia. Tällä vuosituhannella onkin esitetty uusia malleja, jotka yhdistelevät klassisen tekoälyn ja hermoverkkomallien pääajatuksia. Niissä esitetään, että mielessä voi ajatella olevan eri tasoja, joista toisten ymmärtämisen malliksi hermoverkot sopivat hyvin ja toisten kuvaksi taas sopii symbolikieli sääntöineen. Nämä tasot vastaavat aiemmin mainittuja kahta systeemiä, joista toisessa informaationkäsittely oli automaattista ja tehokasta, toisessa kontrolloitua ja harkittua.³² Mallit yrittävät esittää, millainen ihmismieli on – ne eivät kerro, millaisia ihmisyyden ihanteita pitäisi noudattaa.

Järjen vastakohdaksi mielletään usein emotiot (ks. luvut 2 ja 5 tässä kirjassa). 1900-luvun jälkimmäisellä puoliskolla muutamat filosofit ehdottivat kognitiivisia emotioteorioita, joiden mukaan emotiot eivät ole ainakaan ensisijaisesti tunnevaikutuksia, satunnaisia affekteja, vaan ne liittyvät tavalla tai toisella informaation- ja tiedonkäsittelyyn. Esimerkiksi mannermaisesta ajattelusta vaikutteita saanut yhdysvaltalainen filosofi Robert Solomon ja antiikin filosofian tuntija Martha Nussbaum ehdottivat tällaisia teorioita.³³ Nussbaum antoi tunnevaikutuksille erityisen aseman järjen rinnalla ja piti niitä tärkeinä maailmaa koskevan informaation lähteinä. Solomon ei antanut tunteille samanlaista erityisasemaa. Hän väitti, että maailmaa koskevana arvostelmina emotiot ovat päämäärään suuntautuneita ja että ihminen valitsee tunteensa samoin kuin tekonsa.³⁴ Hän myös päätteli, että emotiot ovat arvostelmien kaltaisia ja siksi niihin voidaan vaikuttaa perustelujen ja todistusaineiston avulla. Vielä pidemmälle väitteessään hän meni sanoessaan, että ihminen on vastuussa emotioistaan, koska tämä voi itse etsiä perusteluja ja evidenssiä tunteidensa puolesta tai niitä vastaan. Loppujen lopuksi emotiot ovat Solomonin mukaan kuitenkin kiireessä tehtyjä tekoja.³⁵ Tämä näkemys sai nopeasti osakseen kritiikkiä. Kognitiivisten teorioiden nousun jälkeen monet filosofit arvostelivat taipumusta älyllistää emotioita ja puolustivat sitä, etteivät ihmisten myönteiset ja kielteiset tunteet ole valittavissa.³⁶ On myös kehitetty kognitiivisia näkemyksiä, joissa emotioita pidetään erityisinä ”jonakin näkemisinä” tai tilanteen tulkintoina, joita ei voi kääntää arvostelmiksi mutta jotka eivät myöskään ole vaihtuvia tunnevaikutuksia.³⁷ Henkilö saattaa esimerkiksi nähdä jonkun ihmisen pelottavana, eikä hänen pelkonsa ole ohimenevä tunne. Hän ei ehkä kuitenkaan väittäisi edes omissa ajatuksissaan, että tämä toinen ihminen on pelottava. Koska ei ole väitettä, ei kaivata perustelujakaan. Tämä selittää ainakin osittain, miksi ennakkoluuloja ei voi helposti muuttaa järkiperustein.³⁸ Vaikka Solomonin alun perin esittämää näkemystä on vaikea hyväksyä,

kognitivistien ansiona on kuitenkin pidettävä sitä, että he mursivat järjen ja tunteiden vastakkainasettelua. Myös tunteet voivat olla järkeviä.

Tietokone kalkyloi, laskee, ja myös ihmismielen ajatellaan laskevan siinä mielessä, että se noudattaa logiikan sääntöjä – ja tekee usein myös virheitä. Mutta mitä voisi sanoa itse loogisten sääntöjen rationaalisuudesta? Onko logiikka rationaalista? Sanalla ”logiikka” tarkoitetaan sääntöjä, joita ihminen käyttää pätevän päättelyn apuna, vaikkei osaisi niitä muotoilla. Logiikalla viitataan myös yhteen filosofian tai matematiikan osa-alueeseen, jolla tutkitaan pätevää päättelyä. Lisäksi logiikalla tai logiikoilla tarkoitetaan tietynlaisia formaaleja kieliä ja niitä tutkivaa tieteenalaa.³⁹ Usein ajatellaan, että logiikan säännöt määrittävät, mikä on rationaalista ajattelua. Rationaaliselta ihmiseltä edellytetään esimerkiksi, että hän argumentoi ristiriidattomasti eli noudattaa logiikan peruslakia, jota sanotaan ristiriidattomuuden laiksi. Jos kuitenkin kysytään edelleen, onko ristiriidattomuuden vaatimus rationaalinen, silloin näyttääkin siltä, että tarvitaan jokin toinen rationaalisuuden käsite kuin se, mikä kiinnittyy ristiriidattomuuden lakiin. Jos esimerkiksi sanotaan, että ristiriidattomuus on yhteisössä omaksuttu periaate, josta kaikki hyötyvät ja joka tekee ihmisten yhteiselon luotettavaksi, silloin esitetään antropologistinen perusta logiikalle. Intuitiivisesti saattaa tuntua siltä, että ristiriidattomuuden vaatimus on jotakin enemmän kuin yhteisössä omaksuttu periaate, että se on kaikkea ajattelua yleispätevästi sitova laki, jonka ulkopuolella ei ole ajattelua lainkaan. Tällainen pohdinta siitä, mikä on logiikan perusta – tai onko sillä sellaista – tai siitä, mikä on päättelyn sääntöjen suhde kulttuuriin, olevaan ja tietoon, edustaa rationaalista ajattelua tavalla, joka on yhteisöllistä ja johon koneet eivät ainakaan toistaiseksi kykene.

KUKA OMISTAA RATIONAALISUUDEN?

Arkikeskustelussa rationaalisuudella tarkoitetaan ajoittain ”kylmää järkeä”, hyödyn tavoittelua. Sana esiintyy myös erilaisissa poliittisissa kommenteissa, joissa vaikkapa jotakin päätöstä kritisoidaan sen rationaalisuuden tai ”järkevyyden” perusteella ilman, että selitetään, mitä järkevyydellä tässä yhteydessä tarkoitetaan. Usein rationaalisuuden käsite omitaan johonkin tarkoitukseen ja kapeutetaan yhteen mahdolliseen merkitykseen, kuten taloudellisen hyödyn tavoitteluun tai sääntöjen mukaan tapahtuvaan laskemiseen. Filosofit ja yhteiskuntatieteilijät esittävät puolestaan rationaalisuuden malleja, kuten rationaalisin valinnan teorian, joka pyrkii ymmärtämään yksilöiden sosiaalista ja taloudellista käyttäytymistä nojautuen siihen ajatukseen, että yksilöjoukon käyttäytyminen määräytyy yksilöiden käyttäytymisestä.

Formaalit mallit, joita tutkimus tuottaa, ovat väistämättä rajallisia ja muodollisia kuvauksia siitä, mitä kaikkea rationaalisuus on.

Ne, jotka viime vuosikymmeninä ovat alkaneet puhua tunneälystä, ovat puolestaan yrittäneet kaapata sanan uudelle alueelle ja näin ehkä ajatelleet nostavansa sen alueen arvoa, jolle he sen ovat siirtäneet. Kuten edellä on tuotu ilmi, emotiokeskusteluissa on ajoittain ajateltu, että tunteita voidaan muuntaa väitteiksi maailmasta. Tällöin esimerkiksi pelko onkin väite, jonka mukaan jokin kohtaamamme ihminen on pelottava. Jos tuntee surua jostakin tapahtumasta, surullisuus siirretään tämän näkemyksen mukaan itse tapahtuman ominaisuudeksi väitelauseessa ”tämä tapahtuma oli surullinen”. Jos pelko tai suru ilmaistaan maailmaa koskevana väitteenä, silloin usein edellytetään, että sitä pitäisi perustella. Jos perusteluja ei löydy ja tunteet ymmärretään virheellisiksi maailmaa koskeviksi väitteiksi, silloin tästä virheajattelusta olisi joidenkin filosofien mielestä syytä vapautua. Näin ajatellaan myös erilaisissa elämänhallinnan opeissa, joissa ihminen pyrkii manipuloimaan mieltään poistamalla siitä haitallisia tunteita erilaisilla tekniikoilla. On hyvä, jos omaa toimintaa haittaavista tunteista pääsee eroon tai jos esimerkiksi tunteet, joiden aiheuttajaan ei voi vaikuttaa, saadaan heikkenemään. Tunteiden manipuloinnin vaarana on kuitenkin se, että sen myötä inhimillisistä tunteista, jotka voisivat kertoa, mikä maailmassa on vialla ja mitä siinä olisi syytä korjata, tulee välineellisen järjenkäytön kohteita sen sijaan, että tunteiden aiheuttama toiminta suunnattaisiin maailmaan, joka kaipaa korjausta.

Omaa ja toisten irrationaaliselta näyttävää toimintaa voi selittää rationaaliseksi. Voi esimerkiksi yrittää selittää, miksi ihminen käyttäytyy heikoluonteisesti eli ei tee sitä, mitä hän viime kädessä haluaa, tai miksi ihminen pelkää elokuvissa, vaikka mitään pelottavaa ei todellisuudessa tapahdu. Tässä rationaaliseksi muuntamisessa on myös ongelma, jota on kutsuttu irrationaalisuuden paradoksiksi:⁴⁰ Jos irrationaalisuus selitetään liian hyvin, se muutetaan rationaalisuudeksi. Jos taas sitä ei yritetä selittää, vaarantuu kykymme tunnistaa sitä. Tämä johtuu siitä, että silloin poistamme käytöstä rationaalisuuden, jota sen tunnistamiseen tarvitaan.

Kuten tässä luvussa on käynyt ilmi, rationaalisuus käsitetään hyvin erilaisin ja keskenään ristiriitaisinkin tavoin ja siitä keskustellaan monista eri näkökulmista. Pysyvä keskustelun aihe näyttää olevan välineellisen ja päämäärärationaalisuuden suhde, johon jo Weberin kiinnitti huomiota. Kysymys siitä, voivatko arvot olla rationaalisia, herättää jatkuvasti mielipiteitä. On houkuttelevaa ajatella, että hyödyn tai onnen tavoittelu on järkevää, mutta ei ole ongelmatonta väittää, että henkilön järjessä on vikaa, jos hän ei hyväksy arvojamme. Rationaalisuutta arvostetaan, joskus jonkin ryhmän annetaan omia sana, usein halutaan muuntua sanan mittaiseksi. Ne, jotka ovat ottaneet

rationaalisuuden omakseen, ja ne, jotka tätä omittua käsitettä arvostelevat hyläten rationaalisuuden kokonaan, ajattelevat samalla tavoin. He ajattelevat, että olisi olemassa jokin lukkoon lyöty rationaalisuuden kiinteä ydin. Filosofian perinteessä, esimerkiksi Kantin valistusajattelussa, ihmisen erityisenä tehtävänä on pidetty järjen käyttöä ja itsensä kasvattamista. Toistaiseksi kukaan ei kuitenkaan ole pystynyt paljastamaan rationaalisuuden ”olemusta”.

4. Rationaalinen ihminen

46. Ks. esim. Gjelsvik 2014.
47. Ks. Knuuttila 1984; 1998; Yrjönsuuri 1998.
48. Ks. esim. Kaitaro 1998.
49. Kantin kolme kritiikkiä käsittelevät järjen eri alueita ks. Kant 1903; 1904; 1908a; 1908b. Ks. myös Kant 1923.
50. Kant 1990, 33–34.
51. Kant 1990, 39.
52. Esimerkiksi Wilhelm von Humboldt 1800-luvun alussa ja Karl Jaspers 1900-luvulla painottivat sivistysyliopiston ideaa. Ks. esim. Jaspers & Rossmann 1961.
53. Moderni logiikka syntyi erityisesti saksalaisen Gottlob Fregen (1848–1925) ja yhdysvaltalaisen Charles Peircen (1839–1914) vaikutuksesta.
54. Ks. Weber 1921–22; Kim Sung Ho 2019. Ks. myös Hietaniemi 1987.
55. Ks. Kalberg 1980.
56. Ks. Carus 2007.
57. Ks. esim. Haaparanta 2003. Ks. myös Haaparanta 2019.
58. Husserl 1950, § 111.
59. Ks. esim. Heidegger 1991.
60. Ks. esim. Heidegger 1979, 102; Heidegger 1991.
61. Suomalainen filosofi Erik Stenius kutsui tätä yritystä vuoden 1962 Wittgenstein-tutkimuksessaan ”puhtaan kielen kritiikiksi” ja korosti tällä nimityksellä

- teoksen yhteyttä Kantin ”järjen kritiik-
keihin”
17. Ks. esim. Kotkavirta & Sironen 1989;
Nicholson 1990.
 18. Ks. esim. Habermas 1981.
 19. Dennett 1978.
 20. Rovane 2004, 321–322.
 21. Ks. esim. Sosa 2011.
 22. Ks. Kornblith 2012, 137–163.
 23. Ks. Hooker & Streumer 2004, jossa
tarkastellaan käytännöllistä päättelyä
koskevaa nykykeskustelua.
 24. Substantivismia ovat kannattaneet
esimerkiksi brittifilosofi Elizabeth Ans-
combe ja Derek Parfit, proseduralismia
taas yhdysvaltalainen Richard Brandt ja
brittiläinen moraalifilosofi Bernard
Williams. Ks. Anscombe 1957; Brandt
1979; Parfit 1984; Williams 1979. Ks.
myös Hooker & Streumer 2004, 67–69.
 25. Parfit 1984, 124–125.
 26. Ks. McClennen 2004.
 27. Ks. esim. Raz 1979; Sen 1977.
 28. Thagard 2004.
 29. Tversky & Kahneman 2008.
 30. Ks. esim. Dreyfus & Dreyfus 1988;
Fodor 1990.
 31. Ks. Dreyfus & Dreyfus 1986; Bechtel &
Abrahamsen 1991, 126.
 32. Viime vuosina on erityisesti keskusteltu
ns. kaksoisprosessiteorioista. Ks. esim.
Evans & Frankish 2009.
 33. Ks. esim. Solomon 1980, 251–262;
Nuss-baum 1990; 1994. Ks. myös de
Sousa 1987.
 34. Solomon 1980, 251–252.
 35. Solomon 1980, 261–262.
 36. Arvostelijoiden joukkoon kuului mm.
brittifilosofi Peter Goldie.
 37. Goldie 2001. Ks. Roberts 2003.
 38. Ks. Haaparanta 2019, 45–62.
 39. Ks. Haaparanta 2009.
 40. Paradoksin on muotoillut Donald
Davidson. Ks. Davidson 1982, 303. Ks.
myös Mele 2004, 255.